

DOI: 10.18318/WIEKXIX.2022.20

KATARZYNA NADANA-SOKOŁOWSKA
(Instytut Badań Literackich PAN)

WIEK XIX, JAKIEGO NIE ZNAMY, CZYLI KOBIECE
CONTINUUM PISARSKIE

REC.: Corinne Fournier Kiss, *Germaine de Staël et George Sand en dialogue avec leurs consoeurs polonaises*, Seria: „Révolutions et Romanticismes”, Presses universitaires de Blaise Pascal, Clermont-Ferrand 2020, ss. 468.

Praca szwajcarskiej romanistki, komparatystki i slawistki Corinne Fournier

Kiss *Germaine de Staël et George Sand en dialogue avec leurs consoeurs polonaises* (*Germaine de Staël i George Sand w dialogu ze swymi polskimi siostrami*) to druga – obok *Présences de George Sand en Pologne* polskiej romanistki Reginy Bochenek-Franczakowej¹ – książka omawiająca zagadnienia związane z polską recepcją George Sand i pierwsza rozprawa o polskiej recepcji Germaine de Staël. Obie publikacje ukazały się najpierw po francusku, a studium Fournier Kiss właśnie wychodzi po polsku w Wydawnictwie Instytutu Badań Literackich PAN.

To dobra wiadomość, bo bardzo u nas brakuje zarówno prac poświęconych twórczości, jak recepcji de Staël i Sand. Właściwie mieliśmy dotąd do czynienia jedynie z kilkoma niewyczerpującymi tematu artykułami na ten temat, króciutką książką Reginy Bochenek-Franczakowej *George Sand* czy tłumaczeniem obejmującej zaledwie ułamek Sandowskiego dzieła pracy Marie-Paule Rambeau *Chopin w życiu i twórczości George Sand*². Poza tym polscy historycy literatury, nie poświęcając od dekad tym francuskim autorkom większej uwagi, właściwie zmarginalizowali kwestię ich ewentualnego wkładu w polski wiek XIX. Rewizji takiego stanu rzeczy nie podjęły się dotąd nawet studia spod znaku krytyki feministycznej, zdecydowanie mocniej zainteresowane twórczością dziewiętnastowiecznych wiktorianek niż głośnych w epoce pisarek francuskich.

Ten rodzaj zmarginalizowania przez polskie literaturoznawstwo jest czymś, co łączyłoby Staël i Sand, choć inna jest tutaj „dystrybucja prestiżu”. *Korynna, czyli Włochy*, a także *Wybór pism krytycznych* de Staël ukazały się w serii „Biblioteka Narodowa”³, co świadczy o tym, że nawet jeśli dziś nieczytana, uchodzi za „klasyczkę”, natomiast obszerna i tak zróżnicowana tematycznie i gatunkowo twórczość George Sand, przyswojona polszczyźnie w bardzo niezadowalającym stopniu pod względem jakości tłumaczeń i wydań lub doboru tłumaczonych tytułów, wręcz otacza u nas atmosfera uprzedzeń i lekceważenia. Ich przyczyny próbowała już ustalić właśnie nasza sandolożka, Regina Bochenek-Franczakowa⁴.

Za granicą możemy z kolei wręcz mówić dziś o boomie zainteresowania twórczością Sand. Przyczyniła się do niego po pierwsze integralna (i monumentalna) krytyczna edycja jej korespondencji wydana w drugiej połowie XX wieku pod redakcją Georges’a Lubina, po drugie – prace o Sand powstające systematycznie od lat 80., zainspirowane najpierw krytyką feministyczną, po trzecie –

¹ Zob. R. Bochenek-Franczakowa, *Présences de George Sand en Pologne*, Frankfurt am Main 2017. Wybrane rozdziały książki ukazały się po polsku jako osobne artykuły

² Zob. R. Bochenek-Franczakowa, *George Sand*, Wrocław-Kraków 1981; M.-P. Rambeau, *Chopin w życiu i twórczości George Sand*, przeł. Z. Skowron, Kraków 2009.

³ Zob. A.L.H. de Staël Holstein, *Korynna, czyli Włochy*, przeł. Ł. Rautenstrauchowa, K. Witte, oprac. A. Jakubiszyn-Tatarkiewicz, Wrocław 1962; A.L.H. de Staël Holstein, *Wybór pism krytycznych*, przeł. i oprac. A. Jakubiszyn-Tatarkiewicz, Wrocław 1954.

⁴ Badaczka wskazuje przede wszystkim na przesłaniający lub deformujący obraz Sand jako pisarki stereotyp sprowadzający jej miejsce w kulturze do roli „partnerki Chopina” i to o raczej złej reputacji.

zainicjowana w 2008 roku całkowita krytyczna edycja jej dzieł, którą za sobą pociągnęły i która z kolei niezmiernie ułatwiła dalsze badania, wpływając na ich intensyfikację. Dziś też dysponujemy książkami poświęconymi recepcji Sand w (nie tylko) najważniejszych państwach Europy⁵. Studia te wykazują, że pisarka miała duże znaczenie między innymi dla wielu pisarek, choćby Margaret Fuller, Elizabeth Barrett Browning, sióstr Brontë czy George Eliot.

Książka Agnieszki Pai *XIX. Tożsamość czytelniczki* wskazały już także na polskim gruncie, że choć fenomen czytelnictwa kobiet w XIX wieku trudno ująć w kategoriach ilościowych, to silna obecność Sand jako negatywnego punktu odniesienia w zaleceniach wobec kobiet czytających pośrednio potwierdza fakt, że i u nas była w wieku XIX autorką intensywnie czytana⁶.

Bochenek-Franczakowa próbowała więc przed Fournier Kiss odpowiedzieć na pytanie, czy znajomość Sand wpływała na kształt i problematykę literatury polskiej w XIX wieku. Z jednej strony zadała to pytanie bardzo wąskiej grupie pisarzy – Narcyzie Żmichowskiej, Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu i Elizie Orzeszkowej, z drugiej – była bardzo ostrożna w formułowaniu jakichkolwiek tez o „wpływie”, uważając za niemożliwe jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy pewne zbieżności w konstrukcji postaci lub innych elementów świata przedstawionego i poetyki świadczą o oddziaływaniu Sand czy raczej są na tyle ogólne, że można je wytłumaczyć czerpaniem z topiki romantycznej w ogóle lub podobnymi sympatiami ideowymi. Wskazawszy na przykład na znaczące, jak na połowę XIX wieku, zróżnicowanie postaci kobiecych w dziele Kraszewskiego, w tym jego wyczuwalną sympatię dla postaci kobiet wykraczających poza patriarchalną normę, powstrzymała się przed postawieniem tezy, że jest to właśnie Sandowska inspiracja.

W zakończeniu książki Bochenek-Franczakowa pisze o zaskakującej wręcz badaczkę, która w punkcie wyjścia spodziewała się dojść do zupełnie innych wniosków, nieobecności Sand w naszym kraju – nie dość tłumaczonej za życia, już pod koniec XIX wieku zapominanej jako pisarka, a w wieku XX kojarzonej przede wszystkim jako *femme fatale* Chopina lub, w najlepszym wypadku, jako prekursorka feminizmu, kobieta o barwnej biografii i romantyczna muza innych artystów. Oczywiście lektura jej monografii pozwala ten wniosek znuansować, ponieważ badaczka wykazuje, że w wieku XIX Sand była w Polsce długo postrzegana jako autorka swych dzieł: w latach 30. i 40. kontrowersyjna, bu-

⁵ Por. np. P. Thomson, *George Sand and the Victorians. Her Influence and Reputation in Nineteenth-Century England*, New York 1977; P.G. Blount, *George Sand and the Victorian World*, Athens 1979; L.M. Lewis, *Germaine de Staël, George Sand and the Victorian Woman Artist*, Missouri 2003; P. Waddington, *Turgenev and George Sand: an Improbable Entente*, New Zealand 1981; D.L. Edelman, *George Sand and the Nineteenth-Century Russian Love-Triangle Novels*, Lewisburg 1994; O.B. Kafanova, *George Sand i russkaja literatura XIX weka. 1860–1830. Mify i realnost*, Tomsk 1998; F. Genevray, *George Sand et ses contemporains russes: Audience, échos, réécritures*, Paris 2000; K. Wiedemann, *Zwischen Irritation und Faszination: George Sand und ihre deutsche Leserschaft im 19. Jahrhundert*, Tübingen 2003.

⁶ Por. A. Paja, *XIX. Tożsamość czytelniczki*, Warszawa 2016.

dząca silny oddźwięk i skrajne emocje, także wśród ważnych pisarek, w drugiej połowie XIX wieku – „klasyczka”, czyli wybitna postać sceny literackiej w Europie, której twórczość polska elita kulturalna dobrze znała.

Bochenek-Franczakowa badała różne obecności Sand w Polsce: recepcję jej dzieł w prasie i eseistycę krytyczno-literackiej XIX i XX wieku oraz – wybiórczo – korespondencji i pismach autobiograficznych poszczególnych autorów; tłumaczenia dzieł; teatralne realizacje sztuk lub adaptacji powieści⁷. Kwestia recepcji przez kobiety wysuwa się w jej książce jednak zdecydowanie na pierwsze miejsce, między innymi za sprawą pierwszego i najdłuższego rozdziału, poświęconego postrzeganiu Sand przez dziewiętnastowieczne pisarki (Klementynę z Tańskich Hoffmanową, Łucję Rautenstrauchową, Eleonorę Ziemięcką, Julię Woykowską, Narcyzę Żmichowską, Elizę Orzeszkową, Walerię Marrené-Morzowską, Marię Sadowską, Sewerynę Duchinińską i Julię Goczałkowską).

Z dokonanego przez Bochenek-Franczakową omówienia obecności utworów Sand w polskiej prasie literackiej wynika z kolei pośrednio, że jej recepcja była wybiórcza – wielu utworów krytycy polscy nigdy nie skomentowali, chętniej formułując w to miejsce ogólne, i przy okazji mocno upolitycznione, skrajne charakterystyki jej twórczości (np. biegunowo inny był odbiór Sand przez „Tygodnik Petersburski” i poznański „Tygodnik Literacki”). Omówiwszy zgromadzone materiały, badaczka przyznaje jednak, że podczas pracy odnosiła wrażenie, że wzmianek krytycznych poświęconych tak głośnej i płodnej autorce jest w piśmiennictwie polskim już w XIX wieku zaskakująco mało.

Podobną uwagę czyni także Fournier Kiss. Inspirując się jednak między innymi pracami o angielskiej i niemieckiej recepcji Sand, wskazującymi na równoczesną i powiązaną ze sobą recepcję de Staël i Sand w tych krajach – zjawisko nie całkiem zrozumiałe dla Francuzów, którzy na pierwszy rzut oka dostrzegają raczej to, co te pisarki wyraźnie różni – zauważa, że o pokrewnym zjawisku możemy również mówić w przypadku odbioru Sand przez polskie pisarki w XIX wieku. Twierdzi więc, że siłę ewentualnego oddziaływania Sand trzeba raczej mierzyć nie na poziomie jawnej debaty historycznoliterackiej bądź poprzez poszukiwanie – często bezkonkluzywne, jak pokazuje przykład Bochenek-Franczakowej – „nieodpartych świadectw wpływu” na poziomie kryptocytatów, obrazów, motywów czy rozwiązań fabularnych w polskich powieściach, ale raczej w miejscu swoistego przecięcia biografii i dzieła, czyli – co bardzo ciekawe – obranej przez francuskie, a potem polskie pisarki strategii uprawnienia kobiecego głosu, punktu widzenia i aspiracji w zasadniczo „męskiej” literaturze i kulturze.

W tej perspektywie nazwiska de Staël i Sand oznaczają – nie tylko dla polskich pisarek – rodzaj kulturowej cezury, odcięcia się zarazem od tradycyjnych wzorców kobiecości, jak i od ich wzmocnienia, narzucanego kobietom w XIX

⁷ Książka zawiera także bardzo cenny dla przyszłych badaczy spis tłumaczeń utworów Sand na polski, zarówno tych wydanych jako książki, jak publikowanych w czasopiśmie lub wykorzystywanych w teatrach. W rozdziale o teatrze podaje również wyczerpujące dane o inscenizacji sztuk Sand w Polsce (chodzi o sztuki jej autorstwa, i o jej adaptacje własnych powieści, jak i adaptacje cudze).

wieku przez rodzące się wówczas europejskie nacjonalizmy. Staelizm i sandyzm jawią się tu jako media kobiecego indywidualizmu, przekształcające od wewnątrz kultury, które za warunek trwania uznały obsadzenie kobiet w rolach Matek Narodu, analogicznych do dobrze nam znanej figury Matki Polki.

To w takiej właśnie perspektywie jednoczesnej recepcji Staël i Sand – pisarek bardzo różnych, ale w pewnym sensie ustanawiających continuum kobiecego pisarstwa – Fournier Kiss przeprowadza subtelne i przekonujące analizy wybranych dzieł polskich pisarek – *W Alpach i za Alpami* Łucji Rautenstrauchowej (wielbicielki de Staël i Sand oraz tłumaczki tej pierwszej), *Książki pamiątek* Narcyzy Żmichowskiej i *Dziurdziów* Elizy Orzeszkowej. Z pracy szwajcarskiej badaczki dowiadujemy się też niezwykle dużo o twórczości obu francuskich pisarek – nawet jeśli „tylko” o ich prozie podróżniczej czy wybranych powieściowych portretach artystek (w twórczości Sand jest ich o wiele więcej i są one dużo bardziej zróżnicowane, niż Fournier Kiss zaznaczyła w swoim wywodzie). Książka zawiera od tej strony przede wszystkim świetne – choć ograniczone do wybranych wątków – analizy *Korynny, czyli Włoch i Dziesięciu lat wygnania* pani de Staël oraz *Lettres d'un voyageur, Consuelo* i *La Petite Fadette* Sand.

Świadectwem wpływu francuskich pisarek na polskie stają się ostatecznie dla Fournier Kiss zbieżności, które można wychwycić w rozmaitych warstwach dzieł wymienionych już polskich pisarek. Rozważa w swojej pracy, po pierwsze, podobieństwa w sposobie konstytuowania kobiecego autorstwa w prozie podróżniczej Rautenstrauchowej (*W Alpach i za Alpami*), którą badaczka czyta w kontekście relacji podróżniczych de Staël i Sand – tak przełomowych dla tradycji tego pisarstwa, nieprzewidującej dotąd kobiety-podróżniczki, autorytatywnej narratorki relacji z podróży. Po drugie, w kreacji kobiety-artystki (poetki, improwizatorki, śpiewaczki) – tworu wcześniej literaturze nieznanego – w *Książce pamiątek* Żmichowskiej (czytanej tu na szerokim tle historii pojęcia entuzjazmu i romantycznej opozycji pomiędzy muzyką uczoną i ludową, ale także historii gatunku *Künstler-* i *Bildungsroman*, jako realizacja nowego, ustanowionego przez de Staël i Sand gatunku „powieści o artystce”). Po trzecie, zauważa zbieżności w reinterpretacji figury czarownicy w *Dziurdziach* Orzeszkowej z próbą przededefiniowania kobiecego imaginarium w prozie Sand i ze słynnym esejem *Czarownica* Julesa Micheleta (1862).

Swoisty, bardzo interesujący dla nas wstęp do tych rozważań, stanowi pierwsza część książki, wskazująca obecność tematyki polskiej w refleksji de Staël i Sand, a także omawiająca ich stosunki z Polakami i Polską.

Praca Fournier Kiss zwraca uwagę metodycznością w zarysowywaniu szerokich kontekstów interpretacji – jeśli trzeba, nawet od antyku po czasy współczesne omawianym pisarkom – te zaś pozwalają jej potem wyprowadzić poszczególne tezy z drobiazgowej analizy kobiecych tekstów. Na przykład w części książki poświęconej podróżopisarstwu umożliwia jej na uogólnienie cech gatunku, jakim jest relacja z podróży, co będzie stanowić tło dla wypunktowania zmian genologicznych wprowadzonych przez Staël i Sand – polegających między innymi na rozchwianiu norm gatunku, czyli jego hybrydyzacji, a wresz-

cie – jak w *Listach podróżnika* Sand – uczynienia z niego romantycznego „wszechgatunku” o zmultiplikowanym narratorsze. Frapujące są na przykład wywody poświęcone retorycznym strategiom uprawomocnienia kobiecego głosu bohaterki w roli znawczyny Włoch w *Korynnie* jako – na pozór – powieści, a więc gatunku odpowiednim dla kobiety-autorki, a nie przewodniku po Włoszech z elementami rozprawy politycznej, którymi w lekturze Fournier Kiss okazuje się ten utwór. Równie ciekawe okazują się wywody poświęcone technice tworzenia transarealnych krajobrazów u Sand i Rautenstrauchowej⁸.

Część poświęcona figurom kobiecym – artystce i czarownicy – pokazuje zaś, że kolejnych wcieleń tych figur literackich w wieku XIX (artystka w ogóle) lub ich romantycznej rewizji (pozytywnie waloryzowana postać czarownicy) nie można nie odnieść do ich źródła, jakim w literaturze okazują się właśnie utwory Staël i Sand. Fournier Kiss bardzo ciekawie tłumaczy przy tym wyraźne odmienności w potraktowaniu motywu czarownicy w zasadniczo optymistycznym utworze Sand i – pesymistycznym – Orzeszkowej, wiążąc je z kontekstem narodowym. Sand, postulująca społeczną inkluzję „odmieńców”, ma swoje powody do nadziei na powolną demokratyzację społeczeństwa, podczas gdy Orzeszkowa, opisując nędzę i okrucieństwo wiejskiego świata z własnej grodzieńskiej perspektywy, nie widzi do niej podstaw. Podobnie jest może z obrazami kobiet-artystek. Tu ciekawe spostrzeżenia przynosi zestawienie Sandowskiej bohaterki kobiecego Bildungsroman, czyli spełnionej w roli artystki, rozumianej także jako misja społeczna, Consuelo, integrującej zarazem ze sztuką swoją seksualność, a nawet macierzyństwo – z Helusią, skazaną właściwie z góry na klęskę.

Rozdział o figurze czarownicy jest też bardzo interesujący z perspektywy dzisiejszych feministycznych rewindykacji tej figury, pokazując Sand jako ich inspiratorkę (jak wynika z książki Fournier Kiss, satanologia Sand zawarta w *Consuelo*, a prawdopodobnie także obraz „czarownicy” w *La Petite Fadette* stanowiły inspirację dla Micheleta, który o Sand w swej rozprawie wspomina).

Książka Fournier Kiss to bardzo cenna pozycja, która pozwoli nam przyswoić całe obszary wiedzy istotnej dla polskiego wieku XIX. Trudno tej pracy cokolwiek zarzucić (osobiście np., zrażona przykładem wiodącej na manowce polskiej recepcji *Lukrecji Floriani* Sand, uparcie sprowadzającej sens utworu wyłącznie do jego biograficznego tła, odczuwam tylko niejaki opór, czytając dywagacje autorki na temat *Adolfa* Benjamina Constanta jako utworu ukazującego jego związek z de Staël), warto natomiast wskazać możliwości rozwinięcia pewnych wywodów lub ewentualne osobliwości ich struktury.

Tak więc poszczególne rozdziały czy podrozdziały, mające stanowić tło i grunt pod właściwe analizy komparatystyczne, w pewnym stopniu się wobec nich autonomizują (jak np. ciekawa interpretacja *Niektórych zdarzeń, myśli i uczuć doznanych za granicą* Marii Wirtemberskiej, które w swoim czasie nie weszły w obieg czytelniczy, jako parodii konwencji sentymentalnej), ale tym samym

⁸ Krajobraz transarealny (przymiotnik ten bierze Fournier Kiss od Ottmara Ettego) to taki, w którym poprzez wymiar realny krajobrazu prześwieca krajobraz fantazmatyczny.

i proszą wciąż o rozwinięcie, tak samo jak na przykład, zaledwie „z lotu ptaka” tu omówiony, *Esej o dramacie fantastycznym*, tak słabo obecny w mickiewiczologii. Temat „Sand i Mickiewicz”, wprowadzony przez autorkę, z jednej strony wyraźnie zbiera i uzupełnia dotychczasową wiedzę na temat ich relacji, z drugiej – sam doprasza się o rozwinięcie w kolejnej pracy.

Zwraca też na siebie uwagę zachwianie proporcji pomiędzy poszczególnymi częściami tej obszernej rozprawy. Niemal jej połowa poświęcona jest kobiecej prozie podróżniczej i właściwie mogłaby ona stanowić po prostu samoistną książkę, podczas gdy część poświęcona figurze czarownicy (i zarazem Orzeszkowej) ma objętość standardowego artykułu naukowego. Być może po prostu praca powstawała przez długi czas niezależnymi od siebie partiami i została niejako wtórnie włączona w jeden uspojnający je wywód. Właściwie w miejsce tej jednej książki łatwo sobie wyobrazić (a może: wymarzyć) aż cztery oddzielne, zwłaszcza – o Orzeszkowej i Sand, która tutaj zaledwie zaczęła się pisać.

Jeśli zaś chodzi o uwzględnione konteksty komparatystyczne, to warto zauważyć, że do Heleny z *Siedmiu strun liry* i Consuelo jako Sandowskich artystek będących pewnymi wzorami dla postaci Helusi u Żmichowskiej należałoby chyba jeszcze dodać Geneviève z powieści *André* (1835). Ta druga artystka ludowa (którą bohaterka wyraźnie się jawi, mimo że jest przede wszystkim rzemieślniczką-kwiaciarką, co przywodzi na myśl właśnie społeczne usytuowanie Helusi) znajduje się u Sand w dość podobnej jak u Żmichowskiej relacji z partnerem z warstw wyższych, który podziwia jej sztukę, wchodząc w rolę zakochanego i mentora, a ostatecznie swoją słabością charakteru niszczy jej życie.

Bochenek-Franczakowa w zakończeniu swej pracy wskazywała pole do dalszych badań wpływu Sand na trójkę wielkich polskich romantyków, na rozwój polskiej powieści wiejskiej, na twórczość kobiet oraz konieczność specjalistycznych badań nad przekładami Sand w XIX wieku. Z jej książki jednak paradoksalnie wynikało pośrednio, że recepcji literackiej Sand w Polsce może jednak rzeczywiście nie było, a przynajmniej, że trudno o niej mówić konkluzywnie. Książka Fournier Kiss świetnie uzupełnia jej pracę, zarówno pokazując paralelne drogi, jak przekonująco wskazując nawiązania pisarek polskich do francuskich, dające się uchwycić innymi niż u Bochenek-Franczakowej narzędziami, biorącymi przede wszystkim pod uwagę historię gatunków literackich (proza podróżnicza, powieść o artyście, powieść rozwojowa) i poszczególnych motywów (artystka, czarownica). Ona także nadal daleka jest od wyczerpania tematu polskiej recepcji, nawet przez kobiety – na opracowanie pod tym kątem czekają choćby takie wielbicielki czy naśladowczynie Sand jak Julia Woykowska i Waleria Marrené-Morzowska – jednak jej fascynująca i imponująca dzięki koronkarskim pracom genologicznym blisko tekstów rozprawa, pozostawiając całe pola dla przyszłych studiów komparatystycznych, niewątpliwie stanowi w nich istotny metodologiczny drogowskaz i kamień milowy pod względem wagi przebadanego materiału.

ARTYKUŁY RECENZYJNE

Katarzyna Nadana-Sokołowska
(The Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences)
ORCID: 0000-0003-4207-414X,
e-mail: katarzyna.nadana-sokolowska@ibl.waw.pl

THE NINETEENTH CENTURY, WHICH WE DO NOT KNOW, OR THE
FEMININE WRITING CONTINUUM

ABSTRACT

The review of *Germaine de Staël et George Sand en dialogue avec leurs consoeurs polonaises* (Clermont-Ferrand 2020) by Corinne Fournier Kiss shows the book in the broader context of contemporary studies on both writers, especially on Sand's reception in other countries and the state of research on the Polish reception of her. It presents the layout of the work and the most important theses of the author in the context of Regina Bochenek-Franczakowa's earlier monograph on the Polish reception of George Sand (*Présences de George Sand en Pologne*, Frankfurt a. Main 2017).

KEYWORDS

George Sand, Germaine de Staël, comparative studies, poetics of gender, women artist, witch figure, Polish nineteenth century women writers

